

Natalia Zawadzka

Czystki etniczne - analiza prawnomiędzynarodowa

Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego 2, 245-272

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Natalia Zawadzka

doktorantka w Katedrze Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego

Czystki etniczne – analiza prawnomiędzynarodowa¹

Słowa kluczowe: czystki etniczne, prawa człowieka, mniejszości narodowe, prawo humanitarne, ludobójstwo, przesiedlenia.

Czystka etniczna może mieć wiele cech, ale na pewno nie jest czysta.
Arturo Pérez-Reverte, *Terytorium Komanczów*

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych w doniesieniach agencji-nych oraz wypowiedziach polityków, dotyczących ówczesnego konfliktu na Bałkanach, zaczęło pojawiać się nowe pojęcie, nie znane wcześniej prawu międzynarodowemu – „czystka etniczna”. Określenie to zaczęto wkrótce stosować w opisach innych konfliktów, w tym historycznych. Przyjęło się także w oficjalnym języku dokumentów Rady Bezpieczeństwa i innych organów Narodów Zjednoczonych, a także różnych rządowych i pozarządowych organizacji międzynarodowych. Pojęcie to od początku budziło kontrowersje, których przedmiotem były nie tylko jego definicja i historia, ale także w ogóle potrzeba jego stosowania (wielu autorów używa synonimicznie pojęcia „przymusowych przesiedleń ludności”, a niektórzy zarzucają, że „czystka” jest jedynie eufemizmem ludobójstwa) oraz wreszcie jego miejsce w systemie prawa międzynarodowego.

Pojawienie się tego terminu w orzecznictwie Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości oraz w przełomowych dokumentach Narodów Zjednoczonych wskazuje, że pojęcie to zaczęło nabierać znaczenia prawnego, a nie tylko medialnego czy politycznego. W połowie lat dziewięćdziesiątych znac było dążenie organizacji międzynarodowych do rozwinięcia szczególnego in-

¹ Artykuł powstał w oparciu o pracę magisterską obronioną w roku 2009, która zdobyła główną nagrodę w Konkursie im. prof. Remigiusza Bierzanka na najlepszą pracę magisterską, dotyczącą zastosowania międzynarodowego prawa humanitarne.

strumetu prawnego, który bez braków czy dwuznaczności określałby status czystek etnicznych w końcu XX w.

Niniejszy artykuł stanowi próbę zdefiniowania tytułowego pojęcia oraz krótkiej analizy zagadnienia miejsca czystek etnicznych w systemie prawa, której skutkiem będzie odpowiedź na pytanie, czy obecny reżim prawnomiędzynarodowy jest wystarczający do tego, by państwa i jednostki dokonujące tych czynów trafiły przed wymiar sprawiedliwości, czy może konieczny jest nowy dokument międzynarodowy, wprost zakazujący takich praktyk.

Zagadnienie to pozostaje nadal aktualne mimo wyciszenia konfliktu na Bałkanach, z którym wiąże się genezę pojęcia „czystek etnicznych”. Wiele obecnych liberalnych, demokratycznych państw w pewnym momencie swojej historii prowadziło – a niekiedy wciąż prowadzi – kampanię wysiedlania i prześladowania religijnych czy etnicznych mniejszości i praktycznie żaden europejski naród nie jest wolny od takich wydarzeń.

I.

Mimo że termin „czystki etniczne” jest współcześnie powszechnie używany, niejasne pozostają jego bezpośrednie pochodzenie i dokładne znaczenie.

Pojęcie to jest dosłownym tłumaczeniem serbsko-chorwackiego (chorwacko-serbskiego) wyrażenia *etničko èišèenje*, które swoje źródło ma najprawdopodobniej w słowniku militarnym. Żołnierze, mówiąc o ostatecznej fazie walk, używali określenia „oczyszczać terytorium” (*ciscenje prostor* albo *ciscenje terena*) – chodzi o ostateczne usunięcie wroga z zajmowanego obszaru. W języku serbsko-chorwackim słowo *cist*, tak jak „czysty” w języku polskim, oznacza „niezabrudzony”, „bez zanieczyszczeń”, ale także „zawierający składniki sobie tylko właściwe, z niczym niez mieszany, wolny od zniekształceń”².

Taką etymologię sformułowania potwierdza fakt, że *etničko èišèenje* było rzeczywiście elementem słownika Jugosłowiańskiej Armii Narodowej (JNA) i oznaczało działania zmierzające do usunięcia Chorwatów i bośniackich muzułmanów z terytorium zdobytego i zajętego przez Serbów³. Epitet „etniczny” został dodany do określenia wojskowego, ponieważ przeciwnikami, z których należało „oczyszczyć” terytorium, byli przedstawiciele innych grup etnicznych⁴.

Podobną konstrukcję termin „czystki etnicznej” ma we wszystkich językach indoeuropejskich. W języku angielskim używa się określeń *ethnic cleansing*, *ethnic purification* lub *ethnic purges*, w języku francuskim *la purifi-*

² *Słownik języka polskiego PWN*, hasło: „czysty”, <www.sjp.pwn.pl>, dostęp: 01.09.2010.

³ J. Jackson Preece, *Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation – State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms*, „Human Rights Quarterly” 1998 (20), s. 820.

⁴ D. Petrović, *Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology*, „European Journal of International Law” 1994 (5), s. 343.

cation ethnique, nettoyage ethnique i épuration ethnique, w języku hiszpańskim *limpieza étnica* lub *depuración étnica*. W dokumentach Rady Bezpieczeństwa w poszczególnych językach określenia te traktowane są synonimicznie.

Trudno dokładnie ustalić, kto pierwszy zastosował omawiane określenie. W zachodniej prasie pojawiło się ono w doniesieniach z Jugosławii w lipcu 1991 r. – w Polsce zaczęto go używać w połowie 1992 r., także w formie „czyszczenie etniczne”⁵.

Wcześniej jednak słowo „czystka” używane było jako określenie związane z eliminacją wrogów politycznych – mówiono na przykład o *chistkach* (stalinowskich) w Związku Radzieckim. W nazistowskich Niemczech natomiast ukuto podobny znaczeniowo termin *völkische Flurbereinigung* (dosłownie „ludowe porządkowanie gleby”), wykorzystujący pojęcia *völkisch* – „ludowy”, „etniczny” i *Flurbereinigung* – „komasacja” jako przenośnię oznaczającą „porządkowanie ziemi”, „oczyszczanie gleby”, z obcych etnicznie jednostek⁶. Innym analogicznym niemieckim terminem było *Judenrein* – „wyczyszczony z Żydów”.

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. pojęcie „czystki etniczne” wkroczyło na stałe do oficjalnego języka dyplomacji i prawa międzynarodowego. Rada Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych użyła go po raz pierwszy w rezolucji z 13 sierpnia 1992 r., stwierdzając:

Rada Bezpieczeństwa (...) surowo potępia wszelkie naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego, włącznie z tymi związanymi z praktyką „czystek etnicznych”⁷.

Podobne stanowisko zajęło Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w rezolucji z 25 sierpnia 1992 r.⁸

⁵ Np. *Serbskie obietnice a praktyka*, „Gazeta Wyborcza” nr 167, wydanie z 17.07.1992, s. 6; *Krwawe otwieranie drogi*, „Gazeta Wyborcza” nr 191, wydanie z 14.08.1992, s. 9; *Wojna będzie trwać*, „Rzeczpospolita”, wydanie z 18.05.1993, s. X1.

Jeszcze na początku lat osiemdziesiątych XX w. Serbowie używali tego terminu w celu opisanego sposobu, w jaki kosowscy Albańczycy traktowali ludność serbską. Pierwszym politykiem, który wykorzystał sformułowanie *etničko èièenje* był, prawdopodobnie, Slobodan Milošević który w kwietniu 1987 r. w przemówieniu wygłoszonym w Kosowym Polu mówił o „usprawiedliwionej i możliwej do realizacji potrzebie (stworzenia) etnicznie czystego Kosowa” (*The request for an ethnically clean Kosovo is justified and possible*; W. Safire, *Political Dictionary*, Nowy Jork 2008, s. 222). Samego terminu *èièenje* używał już w 1942 r. Stevan Moljević, doradca Draży Mihajlović, który popierał „Wielką Serbię”, „oczyszczoną” z „niepożądanych elementów”, takich jak muzułmanie czy Albańczycy.

⁶ N. M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge 2001, s. 4.

⁷ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych z 13 sierpnia 1992 r., S/RES/771/1992.

⁸ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 25 sierpnia 1992 r., A/RES/46/242.

Na podstawie definicji sformułowanych w doktrynie⁹ i oficjalnych dokumentach ONZ¹⁰, a także w orzecznictwie MTS¹¹, można wskazać cechy szczególne „czystki etnicznej”: (1) jej systematyczny charakter, (2) zaangażowanie lub co najmniej przyzwolenie władz – przez bezpośrednie wsparcie w praktyce bądź przez zaniechanie prewencji, (3) nakierowanie przeciwko szczególnym grupom czy jednostkom wyróżnionym przez wzgląd na ich cechy etniczne, narodowościowe, religijne i tym podobne, niezależnie od statusu osoby

⁹ M.in. D. Petrović, op. cit., s. 351; M. Roux, *A propos de la purification ethnique en Bosnie-Herzégovine*, „Hérodote” (1992), s. 52; M. Roux, *Lo scenario bosniaco: Pulizia etnica e spartizione territoriale*, „Limes. Rivista italiana di geopolitica” 1993 (1), s. 30; E. Markusen, *Ethnic Cleansing and Genocide*, [w:] *Encyclopedia of Genocide Vol. 1*, red. I. W. Charney, Santa Barbara 1999, s. 215; G. J. Andreopoulos, *Ethnic Cleansing*, w: *Encyclopedia Britannica Online*, <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/194242/ethnic-cleansing>>, dostęp: 22.09.2010; A. Bell-Fialkoff, *A Brief History of Ethnic Cleansing*, „Foreign Affairs” 1992–1993 (110), s. 110, a także A. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, Nowy York 1999, s. 3; oraz J. Semelin, *Analysis of a Mass-Crime. Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia (1991-1999)*, [w:] *Spectre of Genocide: Mass Murder in a Historical Perspective*, red. B. Kiernan, R. Gellately, Cambridge 2003, s. 353–370.

¹⁰ W oficjalnych dokumentach Narodów Zjednoczonych pojawiają się odniesienia do czystek etnicznych jako „odrażającej polityki.” (*abhorrent policy*), polegającej na „tworzeniu etnicznie jednorodnej przestrzeni przy użyciu siły lub zastraszenia, służących usunięciu z terytorium osób z danej grupy” (Rezolucje Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych: z 16 listopada 1992 r. S/RES/787/1992; z 25 maja 1993 r. S/RES/827/1993; p. też *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, 9 lutego 1993, S/25274/1993, ust. 55; *The Policy of Ethnic Cleansing*. Aneks IV do Końcowego Raportu Komisji Ekspertów, sygn. S/1994/674, Add.2, s. 3), oraz jako „celowej polityki, zaprojektowanej przez jedną grupę etniczną lub religijną dla usunięcia z określonych obszarów geograficznych – z użyciem przemocy lub środków terrorystycznych – cywilnej ludności, należącej do innej grupy etnicznej lub religijnej” (*The Policy of Ethnic Cleansing*. Aneks IV do Końcowego Raportu Komisji Ekspertów, sygn. S/1994/674, Add.2, s. 33).

Tadeusz Mazowiecki, Specjalny Sprawozdawca ONZ w Bośni i Hercegowinie, w swoich raportach definiował czystki jako „dokonywaną przez grupę etniczną, sprawującą kontrolę nad danym terytorium, eliminację członków innej grupy etnicznej” (Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ z 17 listopada 1992 r., UN Doc. A/47/666- S/24809 (1992)). Jego zdaniem, czystki etniczne mogą być „utożsamiane z systematycznym eliminowaniem ludności cywilnej, opartym na kryterium etnicznym, w celu zmuszenia jej do opuszczenia terytorium, na którym żyje” (Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ z 21 lutego 1994 r. U.N. Doc. E/CN.4/1994/110).

Omawiany termin pojawia się również w tak zwanej Deklaracji Wiedeńskiej z 15 czerwca 1993 r. Światowa Konferencja Praw Człowieka nie zdefiniowała, co prawda tego pojęcia, ale wyraziła swój „niepokój w związku z masowymi naruszeniami praw człowieka, szczególnie w formie ludobójstwa, »czystek etnicznych« i systematycznych zgwałceń kobiet w czasie wojny, powodującymi masowy exodus uchodźców i osób wysiedlonych”. „Silnie potępiając te praktyki”, powtórzono wezwanie do ukarania ich sprawców i natychmiastowego powstrzymania takich działań Trzeba zwrócić uwagę, że Światowa Konferencja odbywała się w czasie kulminacji konfliktu na Bałkanach.

¹¹ Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w sprawie *zastosowania konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa* przyjął definicję Rady Bezpieczeństwa. Analizując wzajemny stosunek „czystek etnicznych” i „ludobójstwa” stwierdził jednak, że „pojęcie »czystek etnicznych« nie ma samo w sobie żadnego prawnego znaczenia”, Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 26 lutego 2007 r. w sprawie *zastosowania konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa, Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze*, ustęp 190; dostępny na stronie Trybunału <http://www.icj-cij.org/>, 15.09.2010.

cywilnej czy kombatanta, (4) osoby popierające politykę czystek nie respektują międzynarodowego prawa humanitarnego, niezależnie od swoich formalnych zobowiązań, (5) czystka przyjmuje różnorodne formy, od dyskryminacji administracyjnej i ekonomicznej do eksterminacji całej grupy¹². Co może być zaskakujące, za element konstytutywny nie można uznawać towarzyszącego zwykle czystkom umyślnego użycia przemocy¹³.

Wspólną cechą wszystkich działań, które określamy mianem „czystek etnicznych”, jest cel, do którego zmierzają. Mówi się często o „polityce” czystek. W tym znaczeniu poszczególne zachowania składają się na kompleksowy system, są elementami obszernego planu¹⁴. Specjalny Sprawozdawca ONZ twierdził nawet, że czystki etniczne w Bośni i Hercegowinie „nie są konsekwencją wojny, ale jej celem”¹⁵. Podobnie można scharakteryzować wydarzenia w Rwandzie czy w Sudanie, gdzie pod pretekstem prowadzenia konfliktu zbrojnego dochodziło do masakr na tle narodowościowym i etnicznym.

Jak zauważa D. Petrović, „cel polityki czystek może być zdefiniowany zarówno na poziomie lokalnym (zastraszenie, poniżenie, terroryzowanie „innej” społeczności, przejmowanie efektywnej kontroli nad danym terytorium), jak i na poziomie globalnym (nieodwracalne zmiany w strukturze demograficznej, tworzenie etnicznie jednorodnych regionów, osiągnięcie przez szczególną grupę w dalszych negocjacjach politycznych korzystniejszej pozycji, bazującej na logicznym podziale terytorium według linii etnicznych). Ostatecznym celem może być również usunięcie pewnej grupy z danego terytorium, połączone z eliminacją wszelkich fizycznych śladów jej obecności”¹⁶, włącznie ze zniszczeniem pomników i miejsc kultu.

Głównym celem czystek etnicznych jest jednak stworzenie jednorodnego etnicznie obszaru, a usuwanie ludności jest jedynie środkiem do tego celu prowadzącym¹⁷. Czystki dotyczą bezpośrednio ludności, ale rzeczywistą stawką jest terytorium – można uznać, że w tym sensie czystki etniczne są instrumentem tworzenia państw narodowych¹⁸.

Jak już wspomniano, czystki etniczne w praktyce mogą przybierać różne formy. Istnieją przykłady zarówno czystek etnicznych przeprowadzonych gwałtownie i *en masse*, jak i stopniowych, rozłożonych w czasie. Działania te zazwyczaj mają miejsce wówczas, gdy o dane terytorium toczy się walka i rewizja granic jest realną i natychmiast osiągalną możliwością, to znaczy

¹² D. Petrović, op. cit., s. 352.

¹³ Por. M. J. Calic, *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995*, <www.cla.purdue.edu>, dostęp: 15.03.2009; por. M. Mann, *The Dark – Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2004, s. 20.

¹⁴ D. Petrović, op. cit., s. 349.

¹⁵ Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ z 27 października 1992 r., E/CN.4/1992/S-1/10 at. 3, s. 6.

¹⁶ D. Petrović, op. cit., s. 350.

¹⁷ A. Bell-Fialkoff, op. cit., s. 110.

¹⁸ J. Jackson Preece, op. cit., s. 818.

w czasie konfliktów zbrojnych (zarówno wewnętrznych, jak i międzynarodowych), okupacji oraz w następstwie zawieszenia broni¹⁹. Wojna stanowi jednak często zasłonę dla polityki czystek, oferując możliwość użycia i siły, i usprawiedliwienie dla sprawców²⁰.

Czystki etniczne mogą jednak zaistnieć również w czasie pokoju (przybierając formy „przymusu instytucjonalnego”). Niejednokrotnie tworzone były dwustronne lub wielostronne umowy o wymianie ludności. Najczęściej zawiera się je po zawieszeniu broni w celu zabezpieczenia istniejącego podziału terytorialnego²¹.

¹⁹ Ibidem, s. 821-822.

²⁰ S. Straus, *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*, Ithaca 2006, s. 7, [za:] N. Naimark, *Ethnic Cleansing*, <www.massviolence.org>, dostęp: 23.09.2010.

²¹ Po I wojnie światowej czystki etniczne – określane wówczas „przesiedlaniem ludności” – były widziane jako środek rozwiązania narodowych sprzeczności i rozbieżności, „uzgodnienie” narodowych granic z etniczną kompozycją populacji wewnątrz nich. Mniejszości narodowe, które pozostały poza granicami swojego etnicznego państwa narodowego, mogły być „po prostu” przesiedlone. Europejskim politykom wydawało się, że jest w mocy rządów zalegalizowanie obywatelskich transferów ludności przez zwykłą umowę, niezależnie od ludzkich kosztów. W ten sposób rodziły się nowe państwa narodowe.

Traktat lożański z 1923 roku, kończący wojnę turecko-grecką, przewidywał wymianę ludności między tymi dwoma państwami i ustanawiał dwustronną Komisję, która miała administrować wymianą i zapewnić, że te przymusowe ruchy będą prowadzone w sposób „uporządkowany i ludzki”. Całość transferu nadzorowała Liga Narodów, a przesiedlanym miały być zapewnione rekompensaty za pozostawioną własność. Podczas gdy kilku znaczących mężów stanu, wśród nich Lord Curzon, potępiło przesiedlenia w związku z wynikającymi z nich licznymi społecznymi i ekonomicznymi problemami, „większość stopniowo okazywała szczególną euforię wynikającą z łatwości rozwiązania” problemu różnorodnych etnicznie społeczności, któremu przesiedlenia miały sprostać.

Największą mieszaninę grup etnicznych stanowił jednak w tym okresie ZSRR. W latach 1930 – 1940 przeprowadzano akcję w stosunku do „ludów ukaranych”. „Wina” około 3–4 milionów osób, przesiedlonych z rodzinnych stron w głąb Rosji – do Kazachstanu albo na Syberię, była ich przynależność do narodu uznanego za „podejrzany” lub oskarżanego przez stalinowskie władze o „postawę antysocjalistyczną”. Polityka deportacji dotknęła m.in. 10 000 Finów z Karelii, ogółu (171 000) Koreańczyków przesiedlonych z Dalekiego Wschodu do Kazachstanu, niemieckiej ludności z Ukrainy, znad Donu i Wołgi, Polaków, Bałtów, Bałkarów, Karaczajsów i Kałmuków, Czeczenów i Inguszków, Tatarów krymskich, wreszcie Turków, Kurdów i Klemszynów.

Po II wojnie światowej konstruktorzy powojennej Europy zaproponowali rozwiązanie problemu mniejszości nie przez nowe rysowanie granic ani przez kolejną próbę zagwarantowania praw mniejszości (czego próbowano w 1919 r. z niezadowolającym rezultatem), ale raczej przez wyrugowanie mniejszości jako takich. Oczywiście, każdy taki program tworzył problemy z humanitarnego punktu widzenia, ale sądzono, że przejściowy dyskomfort i przemieszczenie będą niezbyt wysoką ceną za przyszły pokój i stabilizację. Traktat lożański stał się wzorem dla nowych rozwiązań. Na konferencji w Poczdamie podjęto decyzję o największej czystce w historii – przeniesieniu od 10 do 14 milionów Niemców ze wschodniej Europy.

Przesiedlenia po II wojnie światowej dotknęły nie tylko Niemców. W 1946 r. Czechosłowacja i Węgry dokonały wymiany swojej ludności. Podobna wymiana, choć na znacznie większą skalę, odbyła się na mocy tak zwanych układów republikańskich z 1944 r. – dokonano repatriacji osób narodowości polskiej posiadających polskie obywatelstwo z obszarów wschodnich Polski międzywojennej, natomiast ludność litewską, białoruską i ukraińską repatriowano do odpowiednich republik radzieckich.

Na podstawie analizy dotychczasowych wydarzeń, określanymi mianem czystek etnicznych – od prześladowań Ormian na przełomie XIX i XX w., przez przesiedlenia Niemców po II wojnie światowej, do najnowszych wydarzeń w Kirgistanie – można wskazać różnorodne środki, służące do osiągnięcia rezultatu w postaci jednorodnego etnicznie obszaru. Wyróżnia się metody administracyjne (mówi się o „biurokratycznym wymiarze czystek etnicznych”), inne sposoby nie związane bezpośrednio z użyciem przemocy, środki „terroryzujące” oraz środki wojskowe.

Formą czystek jest „przymus instytucjonalny”. W łagodniejszej wersji chodzi o propagowanie stereotypów, w skrajniejszych przypadkach dochodzi do segregacji w szkołach czy miejscach publicznych albo nawet tworzenia gett. Instytucje publiczne mogą wywierać tak silny nacisk na grupę obcą etnicznie, że ulega ona całkowitej asymilacji. Działania takie jak zakaz używania własnego języka w szkołach i urzędach, zakaz wyznawania określonej religii czy urzędowa zmiana nazwisk, mimo że przymusowe, są jednak zgodne z literą prawa i co do zasady nie łączą się z przemocą fizyczną. Jako przykłady można wskazać politykę dziewiętnastowiecznych Prus, polegającą na przymusowej germanizacji polskich szkół i urzędów, zmierzającą do wyeliminowania polskiej kultury, a także zmuszenie etnicznych Turków do zmiany nazwisk na bułgarskie odpowiedniki w czasie „kampanii asymilacyjnej”, prowadzonej przez rząd bułgarski w latach osiemdziesiątych XX w.

Innym charakterystycznym zjawiskiem w tej kategorii jest osadnictwo „właściwej” ludności, czyli tak zwane „odwrotne czystki etniczne” (*reverse ethnic cleansing*). Miały one miejsce na przykład w Saharze Zachodniej, Timorze Wschodnim czy Tybecie, gdzie władze „przeszczepiały” odpowiednio Marokańczyków, Indonezyjczyków i Chińczyków. W praktyce „napełnienie” obszaru ludnością „właściwą” i wydalenie tej „niepożądananej” często idą w parze, jak obrazują to działania rządu Saddama Husseina polegające na usuwaniu mniejszości etnicznych (głównie Kurdów) z północnego Iraku (regionów bogatych w ropę naftową), któremu towarzyszyło osadnictwo Arabów w związku z polityką tak zwanej „arabizacji”²².

Inne środki nie związane z użyciem przemocy fizycznej, niemieszczące się jednak w granicach prawa, to, między innymi, wykorzystywanie lokalnych mediów do podsycania strachu i nienawiści, telefony z pogrózkami, włącznie z grożeniem śmiercią, publikowanie spisów obywateli uwzględniających ich etniczne pochodzenie.

Wśród „środków terroryzujących”, stosowanych zarówno przez żołnierzy, jak i uzbrojonych cywilów, wyróżnić można kradzieże, zastraszanie na ulicach, masowe deportacje, zatrzymywanie i poniżające bądź nieludzkie traktowanie cywilów, przenoszenie ich do więzień i obozów²³, ostrzeliwanie wy-

²² E. Haslam, *Population, Expulsion and Transfer*, [w:] *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, <www.mpepil.com>, dostęp: 21.03.2009.

²³ Np. obozy filtracyjne w Czeczenii, w czasie konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego początkowo tworzone przez Rosjan w celu określenia politycznej tożsamości pojmanych uczestników

branych celów cywilnych, niszczenie zabytków, miejsc pochówku, masowe przesiedlenia ludności i dyskryminowanie uchodźców, podkładanie bomb lub wzniesienie pożarów w domach i sklepach. Wśród tych ostatnich szczególnie niszczenie domów wydaje się skutecznym narzędziem powstrzymania niechcianej ludności od powrotu do miejsca pochodzenia.

Do kategorii „środków terroryzujących” zalicza się także przemoc seksualną, szczególnie wobec kobiet. Kobiety są często odseparowywane od mężczyzn i umieszczane w ośrodkach internowania albo przenoszone na inne terytorium. Szacuje się, że podczas konfliktu w byłej Jugosławii 20 000 kobiet było ofiarami przemocy seksualnej – w formie tortur lub gwałtu. Zdaniem niemieckiego badacza wojen, Herfrieda Winklera, „walczące strony w Jugosławii wystrzegały się dokonywania mordów na masową skalę, obawiając się reakcji zagranicy. W tej sytuacji uznano, że »dobłą metodą« na dokonanie czystek etnicznych jest właśnie gwałt. Stosując tę taktykę, nie zostawia się masowych grobów, które w przyszłości ktoś mógłby odkryć, a ofiary najczęściej milczą, nie chcąc mówić o swoim upokorzeniu”²⁴. Jeżeli zgwałcona kobieta zachodziła w ciążę, była przetrzymywana w obozie do czasu porodu, po którym odbierano jej dziecko jako potomka własnej grupy etnicznej. Rozważając znaczenie tego środka jako metody przeprowadzenia czystek etnicznych, trzeba brać pod uwagę, że zgwałcenie nie tylko stygmatyzuje ofiarę i jej rodzinę, ale podważa tożsamość etniczną i cały system społeczny, szczególnie w grupach, gdzie status mężczyzny jest powiązany z jego seksualnością, a kobietę uważa się za „własność”²⁵.

Do środków związanych *stricto* z działaniami wojskowymi należy zaliczyć przeprowadzanie egzekucji bez procesu, umyślne zabijanie i torturowanie znaczących obywateli, takich jak przywódcy religijni, liderzy polityczni, intelektualści, policjanci, członkowie elit gospodarczych. Wskazać można również oblężenie miast i wsi, umyślne zatrzymywanie pomocy humanitarnej,

walk, następnie umieszczano w nich także ludność cywilną. Aresztowani cywile z takich obozów często byli wymieniani na żołnierzy rosyjskich, przetrzymywanych jako jeńcy wojenni. W niektórych przypadkach aresztowane osoby cywilne, w tym kobiety i dzieci, były wykorzystywane jako „ludzkie tarcze” (zob. red. K. Łoziński – Amnesty International, *Bezprawie, Przemoc, Bezkarność. Federacja Rosyjska wraz z Republiką Czechenii w dokumentach*, Warszawa 2000, s. 51–52).

²⁴ M. Szymaniak, *Gwałty jako taktyka wojenna*, „Rzeczpospolita”, wydanie z dn. 20.06.2008.

²⁵ M. J. Calic, op. cit.

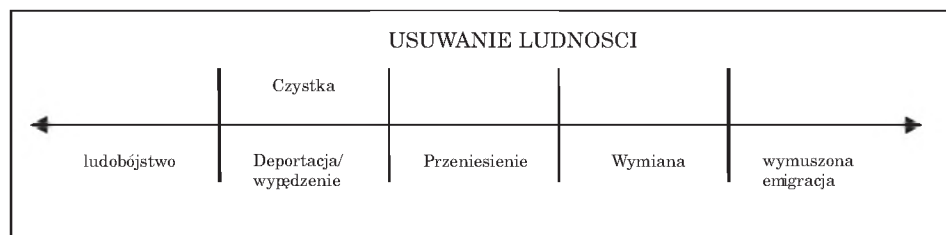
Z tych powodów Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii uznał zgwałcenie za zbrodnię w świetle zwyczajowego prawa międzynarodowego (zob. wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii 12 czerwca 2002 r., *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac, and Zoran Vukovic, Appeals Chamber*, IT-96-23&23/1).

Podobne stanowisko zajął MTK ds. Rwandy. Jednym z najokrutniejszych przykładów systematycznej przemocy seksualnej wobec kobiet był projekt rwandyjskiej minister ds. rodziny i kobiet (*sic!*), Pauline Nyiramasuhuko, która wydała Interahamwe – bojówkom Hutu – rozkaz gwałcenia kobiet Tutsi. Okrucieństwo potęguje fakt, że liczni żołnierze byli chorzy na AIDS (zob. akt oskarżenia przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla Rwandy, *Prosecutor v. Pauline Nyiramasuhuko*, ICTR-97-21-AR72).

umyślne ostrzeliwanie celów cywilnych, akcje odwetowe przeciwko cywilnym celom i ludności, wykorzystywanie cywilów jako „żywych tarcz”, ataki na obozy uchodźców. Trzeba przy tym wyraźnie podkreślić, że wiele czystek etnicznych było i jest przeprowadzanych nie przez regularną armię rządową, ale przez nieregularne oddziały cywilów – działo się tak między innymi w Rwandzie.

Najczęściej jako czystki etniczne rozumie się jednak przymusowe przesiedlenia ludności (*forced population transfer*). Ujęcie tego drugiego zjawiska jako przestępstwa międzynarodowego jest dość nowe. Stanowi ono odpowiedź na obawy, które pojawiły się przy okazji konfliktu w byłej Jugosławii, że niektóre praktyki o charakterze czystek etnicznych mogą wykroczyć poza ramy istniejącego prawa międzynarodowego. Podkomisja do Spraw Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości zaleciła stworzenie aktu, który penalizowałby niedobrowolne przesiedlenia ludności. Efektem prac był *Projekt Deklaracji dotyczącej Przemieszczeń Ludności i Wprowadzania Osadników*²⁶, stanowiący załącznik do końcowego raportu Specjalnego Sprawozdawcy Komisji Praw Człowieka ONZ, A. S. Al-Khasawneha, *Freedom of Movement*.

Utożsamianie czystek z przesiedleniami budzi jednak wątpliwości. Niektórzy autorzy podnoszą, że „czystki etniczne są podobne do przymusowego przeniesienia ludności, ale łączą się z dodatkowym elementem, jakim jest użycie »przemocy inspirującej terror« (*terror-inspiring violence*)”²⁷. Dlatego warto przytoczyć pogląd A. Bell-Fialkoffa, który sytuuje czystki na osi obrazującej „usuwanie ludności” pomiędzy „przeniesieniem” a „ludobójstwem”, a na równi z deportacją, wypędzeniem. Oznacza to, że dla nazwania danych zdarzeń czystką wymaga się czegoś więcej, niż samego przesiedlenia ludności. A. de Zayas stwierdza, że czystki są „rasistowskim i okrutnym narzędziem (...) eufemistycznie nazywanym »przemieszczaniem ludności«”²⁸.

Rysunek 1. Usuwanie ludności, [za]: A. Bell- Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, Nowy York 1999, s. 4.

²⁶ A. S. Al-Khasawneh, *Draft Declaration on Population Transfer and the Implantation of Settlers*, Annex II, E/CN.4/Sub.2/1997/23.

²⁷ M. Ch. Bassiouni, P. Manikas, *The Law of the International Criminal Tribunal for The Former Yugoslavia*, Nowy Jork 1995, s. 608, [za:] P. Bouckaert, *Claims in Conflict: Reversing Ethnic Cleansing in Northern Iraq*, <http://www.hrw.org/en/reports/2004/08/02/claims-conflict>, dostępny 15. 09. 2010.

²⁸ *Anglo-American Responsibility for the Expulsion of the Germans, 1944–48*, [w:] S. B. Vardy, A. Vardy, H. Tooley, *Ethnic Cleansing in 20th Century Europe*, Nowy Jork 2000, s. 251.

Z drugiej strony wydaje się, wbrew twierdzeniom niektórych autorów²⁹, że czystki są „czymś mniej” niż ludobójstwo.

Analizując wzajemny stosunek tych pojęć, należy zwrócić uwagę na dwa aspekty definicji ludobójstwa, sformułowanej w *Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*³⁰. Po pierwsze, sprawcom musi towarzyszyć zamiar zniszczenia grupy, a więc powinni oni mieć plan, projekt takiego zniszczenia. Po drugie, definicja nie wymaga zabicia wszystkich członków danej społeczności, chociaż nie precyzuje, co oznacza zniszczenie grupy „w części”. Wydaje się, że „wyniszczenie »w części« może oznaczać destrukcję znacznej (w stosunku do całości) liczby członków grupy albo znaczącej części grupy, takiej jak jej przywódca”³¹.

Przy okazji najokrutniejszych konfliktów – w Bośni i Hercegowinie, Rwandzie, Sudanie, w komentarzach określenia ‘czystki etniczne’ i ‘ludobójstwo’ pojawiały się równolegle. Helsinki Watch³² było pierwszą organizacją pozarządową, która uznała wydarzenia na terytorium byłej Jugosławii, określone mianem ‘czystek’, za ludobójstwo³³. W Rezolucji 47/121 z 18 grudnia 1992 r. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych bardzo wyraźnie zadeklarowało, że „okrutna polityka »czystek etnicznych« stanowi formę ludobójstwa”³⁴.

Istotne znaczenie ma również fakt, że ludobójstwo zostało uwzględnione w artykule 4 Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii jako część jego jurysdykcji *ratione materiae*, co może wskazywać na początkową tendencję uznawania polityki czystek za postać ludobójstwa.

Obydwa terminy pojawiły się również w rozstrzyganej przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości sprawie *Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze*, w której skarżąca domagała się zastosowania *Konwencji o ludobójstwie*. Wydaje się nawet, że w orzeczeniu z 8 kwietnia 1993 r., dotyczącym zastosowania tymczasowych środków zapobiegawczych, Trybu-

²⁹ R. Blum, G. H. Stanton, S. Sagi, E. D. Richter, □*Ethnic cleansing’ bleaches the atrocities of genocide*, „European Journal of Public Health” 2007, s. 211 – autorzy postulują eliminację pojęcia czystek etnicznych z oficjalnego języka, ponieważ „wybiela okrucieństwo ludobójstwa”.

³⁰ *Konwencja z dnia 9 grudnia 1948 roku w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*, Dz. U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9; dalej zwana również *Konwencją w sprawie ludobójstwa*.

³¹ B. Whitaker, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, 2 lipca 1985, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6, pkt. 16.

Podobne stanowisko zajął MTK dla byłej Jugosławii w wyroku z 3 września 2001 r. w sprawie *Prosecutor v. Sikirica*, IT-95-8, ust. 84 i n., stwierdzając, że „wyniszczenie »w części« może oznaczać, że (...) sprawca wyniszcza znaczącą część grupy, tj. taką, bez której grupa nie przetrwa, np. osoby wykształcone lub samych mężczyzn, jeśli w grupie panuje struktura patriarchalna”.

³² Obecnie Human Rights Watch.

³³ I. Nizich – Human Rights Watch, *War Crimes in Bosnia and Herzegovina*, A Helsinki Watch Report, Nowy Jork – Waszyngton 1992.

³⁴ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 18 grudnia 1992 r., A/Res/47/121.

nał skłaniał się ku stwierdzeniu, że czystki etniczne dokonane na bośniackich muzułmanach stanowią ludobójstwo³⁵.

Zauważając, że zachowania określane jako ‘czystki’ i ‘ludobójstwo’ przybierają podobne formy, nie można jednak nie zwrócić uwagi na odmienny zamiar, jaki im towarzyszy. W obu przypadkach chodzi o „wylimitowanie innej grupy etnicznej” – jednak „ludobójstwo to akt polegający na zniszczeniu tej grupy jako takiej, gdy tymczasem w czystce etnicznej chodzi o ujednoczenie pod względem etnicznym populacji danego terytorium przez masową brutalną eksterminację, czy też przez przymusowe wysiedlenie owej grupy lub grup”³⁶. Zamiarem czystek jest usunięcie ludzi – i często wszelkich ich śladów – z konkretnego terenu. W. A. Schabas podkreśla, że „czystki etniczne nigdy nie mogą być ludobójstwem, ponieważ zamiarem ich sprawców jest pozbycie się (*drive out*) populacji, podczas gdy szczególnym zamiarem sprawców ludobójstwa jest zniszczenie (*destroy*) tej populacji”³⁷. J. Semelin podnosi, że „ludobójstwo pociąga za sobą takie samo destruktywne *continuum*, co czystki etniczne, ale można je wyraźnie rozróżnić. Ich poszczególne stadia są rzeczywiście nakierowane na wykorzenienie. Jednakże w przypadku czystek etnicznych wyjazd lub uciezka docelowej populacji są nadal możliwe, podczas gdy w przypadku ludobójstwa wszystkie drogi [odwrotu] są zamknięte”³⁸. Z kolei Bernard Bruneteau dodaje, że „[czystki] są zamierzone i zaplanowane, a zwiększona umiarnieść z nich wynikająca nie jest już zamierzona i zaplanowana, ale jest efektem ubocznym, przynajmniej teoretycznie”³⁹.

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w sprawie zastosowania *Konwencji o zapobieganiu i karaniu ludobójstwa* orzekł, że czystki etniczne (rozumiane w danym przypadku jako przymusowe przemieszczenia ludności) mogą być uznane za formę ludobójstwa w rozumieniu *Konwencji* tylko wtedy, gdy zaliczają się do jednej z kategorii czynów zakazanych przez artykuł II *Konwencji*. „Deportacja albo przemieszczenie członków grupy, nawet osiągnięte za pomocą siły, niekoniecznie są równoważne zniszczeniu tej grupy, takie zniszczenie nie jest też automatyczną konsekwencją przemieszczenia”⁴⁰.

³⁵ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 8 kwietnia 1993 r., *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze. Request for the indication of provisional measures*, ust. 50. Zob. także J. Quigley, *The International Court of Justice as a Forum for Genocide Cases*, materiał przygotowany w ramach Frederick K. Cox International Law Center, Case Western Reserve School of Law, ‘To Prevent and Punish: A Conference commemorating the 60 Anniversary of the Genocide Convention’ 2007, dostępny na stronie Social Science Research Network Electronic Paper Collection, <<http://ssrn.com/abstract=1017825>>, dostęp: 22.02.2010.

³⁶ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność karna jednostek za zbrodnie popełnione w byłej Jugostawii i Rwandzie*, Katowice 2000, s. 26.

³⁷ W. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge 2000, s. 364.

³⁸ J. Semelin, *What is Genocide?*, „European Review of History” 2005, s. 81–89.

³⁹ B. Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2005, s. 171.

⁴⁰ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 26 lutego 2007 r., *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze*, ust. 190.

Jak zauważył Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii, chociaż są „oczywiste podobieństwa pomiędzy polityką ludobójstwa a polityką znaną jako »czyszczenie etniczne«⁴¹, trzeba jednakże „wyraźnie rozgraniczyć fizyczne zniszczenie a zwykły rozpad grupy. Samo wypędzenie grupy albo jej części nie jest wystarczające do ludobójstwa⁴², „przymusowe przesiedlenia same w sobie nie stanowią aktu ludobójczego⁴³.

Odróżnienie dwóch omawianych pojęć wydaje się istotne ze względu na fakt, że – w przeciwieństwie do ludobójstwa – pojawienie się czystek etnicznych nie pociąga za sobą ścisłej międzynarodowej odpowiedzialności. Czystki mogą być kwalifikowane jako wiele różnych zbrodni, które – oddzielnie – wymagałyby indywidualnej odpowiedzialności międzynarodowej jako zbrodnie międzynarodowe w ścisłym tego słowa znaczeniu.

Wydaje się także, że ze względu na ciężar pojęcia ‘ludobójstwo’ i zbrodni, które oznacza, dla niektórych zdarzeń potrzebne są określenia alternatywne – jak na przykład ‘czystki etniczne’, aby uniknąć „rozmycia” tego pierwszego pojęcia i wrzucenia go do jednego worka ze wszystkimi rodzajami masakr niewinnych ludzi.

W powszechnym rozumieniu czystki etniczne przybierają przede wszystkim formę przymusowych wysiedleń i innych sposobów użycia przemocy, rzadziej utożsamiane są z ludobójstwem. W publicystyce (i propagandzie) da się jednak zaobserwować dewaluację tego pojęcia. Na przykład źródła serbskie

⁴¹ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 2 sierpnia 2001 r., *Prosecutor v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, ust. 562.

⁴² Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 31 lipca 2003 r., *Prosecutor v. Milomir Stakić*, IT-97-24-T, ust. 591.

⁴³ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 19 kwietnia 2004 r., *Prosecutor v. Radislav Krstić, Appeals Chamber*, IT-98-33-A, ust. 37.

W rozważaniach dotyczących zdobycia miasta Kozarac przez bośniackich Serbów, trybunał jugosłowiański opisał czystki etniczne, które miały tam miejsce, jako proces „przeprowadzenia obławy” i wypędzenia całej nie-serbskiej populacji (Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 2 sierpnia 2001 r., *Prosecutor v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, ust. 562). Trybunał wskazał podobieństwa pomiędzy aktami ludobójstwa i czystkami etnicznymi, zauważając, że jedno i drugie są skierowane przeciwko jednostkom w związku z ich przynależnością do grupy etnicznej. Podkreślił jednak, że znaczącą różnicą jest to, iż czystki zmierzają do zmuszenia danej grupy do ucieczki, podczas gdy ludobójstwo ma na celu fizyczne zniszczenie. Tę odmienność wskazał także w sprawie wydarzeń w dolinie Lašva, komentując, iż „zabójstwo muzułmańskich cywilów miało na celu przede wszystkim wypędzenie grupy z wioski, a nie zniszczenie całej muzułmańskiej grupy. Dlatego stanowi przykład prześladowania, nie ludobójstwa” (Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 14 stycznia 2000 r., *Prosecutor v. Kupreskic and others*, IT-95-16-T).

Z kolei trybunał haski przy okazji analizowania odmienności między ‘czystkami’ a ‘ludobójstwem’ stwierdził, iż „jest oczywiste, że akty »czystek etnicznych« mogą pojawiać się równoległe do czynów zakazanych przez artykuł II *Konwencji* i mogłyby wskazywać obecność szczególnego zamiaru (*dolus specialis*) inspirowającego te czyny” (Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 26 lutego 2007 r., *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze*, ust. 190. Zob. też podobnie Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 12 października 2007 r., *Jorgic v. Germany*, *Application no. 74613/01*).

oskarżały niegdyś kosowskich Albańczyków o prowadzenie w Kosowie „demograficznych czystek etnicznych” poprzez ich wysoki przyrost naturalny⁴⁴.

W zależności od przybieranych form, czystki etniczne mogą być uznawane za naruszenia różnych gwarancji prawa międzynarodowego.

II

Poszukując miejsca czystek etnicznych w prawie międzynarodowym, trzeba zwrócić uwagę na system ochrony podstawowych praw człowieka, zarówno indywidualnych, jak i kolektywnych. Z definicji czystek wynika bowiem, iż zjawisko to dotyczy zawsze całej grupy etnicznej (rasowej, religijnej), a nie tylko poszczególnych jednostek wchodzących w jej skład. Dlatego analizując niniejsze zagadnienie, szczególną uwagę należy zwrócić na gwarancje praw mniejszości narodowych i etnicznych.

Wewnętrzny raport Komisji Ekspertów ustanowionej rezolucją Rady Bezpieczeństwa 780/1992 stanowi, że „czystki etniczne” wiążą się między innymi z **naruszeniem praw człowieka**⁴⁵. Również Zgromadzenie Ogólne ONZ w rezolucji 47/80 potwierdziło, że „czystki etniczne» (...) są całkowicie sprzeczne z powszechnie uznawanymi prawami człowieka i podstawowymi wolnościami”⁴⁶. Doktryna wskazuje szeroki katalog indywidualnych praw człowieka, naruszanych polityką czystek w szerokim ujęciu – rozumianych jako różne środki stosowane w celu uzyskania jednorodnego terytorium. Chodzi o swobody wymienione w licznych uniwersalnych i regionalnych instrumentach prawnych – od *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, przez *Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka*, po konwencje regionalne – europejską, amerykańską i afrykańską⁴⁷, a także wynikające z prawa zwyczajowego. Przyznają one pośrednią ochronę przed zjawiskiem czyszczenia etnicznego, którego różne, wcześniej omówione, formy naruszają zarówno uprawnienia polityczne, obywatelskie, jak i społeczne, gospodarcze i kulturalne. Można wśród nich wskazać swobodę przemieszczania się, wolność wyznania i praktykowania kultu, wolność zgromadzeń, wolność wyrażania opinii, prawo do kulturowej tożsamości, prawo do odpowiedniego schronienia, do edukacji, ochronę przed przymusową pracą⁴⁸. Wymienia się także prawo do prywatno-

⁴⁴ D. Warszawski, *Pokolenia czystek*, „Gazeta Wyborcza” nr 78, wydanie z 12. 04. 1999, s. 6.

⁴⁵ *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, 9 lutego 1993, S/25274/1993.

⁴⁶ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 16 grudnia 1992 r., A/Res/47/80.

⁴⁷ *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Europejska Konwencja Praw Człowieka)*, Rzym, 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284); *Amerykańska Konwencja Praw Człowieka*, San José, Costa Rica, 22 listopada 1969 r.; *Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów*, Banjul, 27 czerwca 1981 r.

⁴⁸ J. Jackson Preece, op. cit. s. 286.

ści, życia rodzinnego i domu, prawo do pracy, zakaz bezpodstawnego zatrzymania, prawo do narodowości oraz prawo dziecka do narodowości, prawo własności i spokojnego wykonywania posiadania oraz prawo do bezpieczeństwa socjalnego⁴⁹. Czystki naruszają też normy o charakterze *ius cogens*, takie jak zakaz dyskryminacji rasowej, prawo do życia, zakaz tortur⁵⁰.

11 sierpnia 2008 r. Gruzja wniosła przeciwko Rosji skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Rząd skarżącej zarzucił Rosji naruszenie prawa do życia (artykuł 2 *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*), zakazu tortur oraz poniżającego i nieludzkiego traktowania (artykuł 3 *Konwencji*), a także poszanowania własności (artykuł 1 *Protokołu Nr 1 do Konwencji*)⁵¹. Skargę tę wniesiono w związku z konfliktem rosyjsko-gruzińskim, dotyczącym Abchazji – autonomicznej republiki gruzińskiej, faktycznie silnie zależnej od Rosji, zamieszkiwanej przez Abchazów, Gruzinów, Rosjan i inne mniejszości. Również w związku z tym konfliktem strony oskarżały się wzajemnie o „czystki etniczne” – Rosja Gruzję o „czyszczenie” Abchazów, Gruzja Rosję – Gruzinów.

Jednocześnie rząd gruziński zwrócił się do Trybunału z wnioskiem o zastosowanie środków doraźnych (*interim measures*) na podstawie Reguły 39 Regulaminu Trybunału. Rząd Gruzji zażądał, aby skutkiem środka doraźnego było powstrzymanie się przez Rosję od podejmowania jakichkolwiek działań, które mogą zagrozić życiu lub zdrowiu ludności cywilnej, a także pozwolenie na działania humanitarne ratowniczych sił gruzińskich na rzecz poszkodowanej ludności cywilnej oraz żołnierzy. W orzeczeniu o zastosowaniu środków doraźnych prezes ETPCz stwierdził, że „obecna sytuacja daje podstawy do rzeczywistego i ciągłego ryzyka poważnych naruszeń *Konwencji*”. W celu uniknięcia tych naruszeń wezwał on obydwie strony konfliktu do przestrzegania ich zobowiązań wynikających z *Konwencji*, w szczególności artykułów 2 i 3. Jednocześnie wezwał rządy obu państw do informowania, jakie środki zostały podjęte w celu przestrzegania *Konwencji*.

Również w kontekście czystek etnicznych – które miał prowadzić rząd gruziński podczas interwencji sił zbrojnych w sierpniu 2008 roku – indywidualną skargę do trybunału strasburskiego wniosło ponad 3000 mieszkańców Osetii Południowej⁵², oskarżających Gruzję o naruszenie artykułów 2

⁴⁹ A. De Zayas, *Ethnic Cleansing: Applicable norms, emerging jurisprudence, implementable remedies*, [w:] *International Humanitarian Law*, red. J. Carey, Nowy Jork 2003, s. 251.

⁵⁰ Ch. Meindersma, *Population Exchanges: International Law and State Practice-Part 2*, „International Journal of Refugee Law Vol. 9” 1997 (4), s. 618.

⁵¹ *European Court of Human Right grants request for interim measures*. Press release 581, 12 sierpnia 2008 r., dostępne na oficjalnej stronie Trybunału www.echr.coe.int 16.08.2010.

⁵² M.in. skargi *Abayeva* (52196/08), *Bekoyeva* (48347/08), *Bogiyev* (52200/08), *Bagushvili* (49671/08), *Tekhova* (50669/08), *Tedeyev* (46657/08), *Kononov* (53894/08) – przeciwko Gruzji (zob. 2 700 *applications received by the Court from South Ossetians against Georgia*, Press release 711, 10 października 2008 r., dostępne na oficjalnej stronie Trybunału <www.echr.coe.int>, dostęp: 16.08.2010).

(prawo do życia), 3 (zakaz nieludzkiego lub poniżającego traktowania), 8 (prawo do poszanowania prywatności i życia rodzinnego), 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego) oraz 14 (zakaz dyskryminacji) *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, a także artykułu 1 *Protokołu nr 1 Konwencji*.

Kiedy mowa o czystkach etnicznych, właśnie naruszenie wymienionych powyżej uprawnień najczęściej może stanowić podstawę skarg indywidualnych. Z kolei jeżeli przyjąć rozumienie czystek *stricte* jako przymusowych transferów ludności, w grę będzie wchodzić przede wszystkim prawo do **swobodnego przemieszczania się**. Na swobodę przemieszczania się składają się dwa elementy: prawo do opuszczenia kraju i powrotu do niego oraz prawo do nieograniczonego poruszania się wewnątrz granic państwa.

Zgodnie z artykułem 12 *MPPOiP*:

1. Każdy człowiek przebywający legalnie na terytorium jakiegokolwiek Państwa będzie miał prawo, w obrębie tego terytorium, do swobody poruszania się i wolności wyboru miejsca zamieszkania.
2. Każdy człowiek ma prawo opuścić jakikolwiek kraj, włączając w to swój własny.

Te prawa mogą zostać ograniczone jedynie wtedy, gdy to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa państwowego, porządku publicznego, zdrowia lub moralności publicznej albo praw i wolności innych, pod warunkiem, że ograniczenia będą zgodne z pozostałymi prawami uznanymi w Pakcie.

Podobne postanowienia zawiera *Protokół IV do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*:

1. Każdy, kto przebywa legalnie na terytorium państwa, ma prawo do swobodnego poruszania się i do swobodnego wyboru miejsca zamieszkania na tym terytorium.
2. Każdy może swobodnie opuścić jakikolwiek kraj, w tym swój własny.

W tym akcie pojawiają się jednak nieco inne ograniczenia – przede wszystkim powinny być one określone w ustawie i konieczne w społeczeństwie demokratycznym. Przy ocenie takiej konieczności bierze się pod uwagę bezpieczeństwo państwowe i publiczne, utrzymanie porządku publicznego, zapobieganie przestępczości, ochronę zdrowia lub moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Ponadto prawa te mogą również zostać poddane w określonych rejonach ustawowym ograniczeniom uzasadnionym interesem publicznym w społeczeństwie demokratycznym.

Analogiczne postanowienia znajdują się w *Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów* oraz w *Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka*.

Czystki etniczne, które powodują przymusowe przemieszczenie ludności nawet w obrębie państwa, naruszają swobodę poruszania się zagwarantowaną w tych aktach – trudno oczekiwać, aby ich sprawcy znaleźli realne podstawy do ograniczania tej swobody.

Tym bardziej wysiedlenie poza granice państwa stanowi złamanie praw człowieka. Bezpośredni **zakaz masowych wypędzeń**⁵³ zawierają wspomniane instrumenty o charakterze regionalnym. I tak artykuł 3 *Protokołu IV do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* stwierdza, że

nikt nie może być wydalony z terytorium państwa, którego jest obywatelem, ani indywidualnie, ani w ramach wydalenia zbiorowego,

natomiast artykuł 4 zabrania zbiorowego wydalania cudzoziemców. Identyczne przepisy znajdują się w artykule 22, ust. 5 oraz ust. 9 Paktu z San Jose, a także artykuł 12 ust. 5 Karty Afrykańskiej.

Trzeba jednak zwrócić uwagę, że zgodnie z artykułem 15 *Konwencji europejskiej*, który stosuje się odpowiednio do przepisów *Protokołu IV*, „w przypadku wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu” każda ze stron może podjąć „środki uchylające stosowanie zobowiązań wynikających z konwencji w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego” – wydaje się, że w takiej sytuacji, przy zachowaniu odpowiedniej procedury (wyczerpujące poinformowanie Sekretarza Generalnego Rady Europy o środkach, które państwo podjęło, oraz powodach ich zastosowania), masowe wysiedlanie byłoby dozwolone.

Najistotniejszym zbiorem postanowień dotyczących swobody przemieszczania się oraz zakazu przymusowych przesiedleń wydaje się wspomniany wcześniej raport A. S. Al-Khasawneha wraz z projektem *Deklaracji dotyczącej przemieszczeń ludności i wprowadzania osadników*⁵⁴, przy czym podkreślić wypada, że dokument ten ma jedynie charakter *soft law*.

Trzeba także zwrócić uwagę na fakt, iż czystki etniczne naruszają przede wszystkim **prawa grupy** (zazwyczaj mniejszości) etnicznej. Należy więc przywrzeć się tak zwanym kolektywnym prawom człowieka, którym w ostatnich latach doktryna poświęca dość dużo uwagi.

Teoria kolektywnych praw człowieka przyjmuje, że jednostki mogą dysponować prawami jako grupa. „Te grupowe prawa pojawiają się wtedy, gdy wspólny interes pewnej liczby jednostek dostarcza koniecznego uzasadnienia nałożenia obowiązków na innych”⁵⁵. Wydaje się, że „nic nie stoi na przeszkodzie, aby prawa grupy postrzegać jako zasymilowane, zaabsorbowane przez, i zgodne z przyjętą i rozwijaną po 1945 r. koncepcją »praw człowieka«”⁵⁶.

⁵³ Przez „wypędzenie” rozumie się działanie albo zaniechanie, mające na celu odejście ludności z danego terytorium, wbrew jej woli, z powodów rasowych, narodowych, przynależności do szczególnej grupy socjalnej lub politycznej.

⁵⁴ A. S. Al-Khasawneha, *Draft Declaration...*

⁵⁵ P. Daranowski, *Prawa mniejszości w powszechnym prawie międzynarodowym*, [w:] *Sytuacja ludności polskiej na Wschodzie w świetle obowiązującego prawa i praktyki*, red. D. Górecki, Toruń 2009, s. 62.

⁵⁶ *Ibidem*. Autor ten zwraca uwagę, że „należy to czynić z pełną świadomością wielkiego rozżewu poglądów doktryny w przedmiocie indywidualnych i kolektywnych praw i ich

Nie ulega wątpliwości, że czystki etniczne stanowią **naruszenie normy niedyskryminacji**, która odnosi się zarówno do grup, jak i poszczególnych ich członków. Jest ona uznana zarówno w zwyczajowym prawie międzynarodowym⁵⁷, jak i w prawie traktatowym, przede wszystkim w *Międzynarodowej konwencji o eliminacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*, twierdzi się nawet, że zobowiązanie to ma charakter *ius cogens* i *erga omnes*⁵⁸.

Z konwencyjnej definicji ‘dyskryminacji rasowej’ wynika, że obejmuje ona – wbrew literalnemu brzmieniu pojęcia – nie tylko względy rasowe, lecz także pochodzenie narodowe czy etniczne. Bez wątpienia wskazane powyżej środki, stosowane w celu uzyskania jednorodnego etnicznie terytorium, mają charakter zdecydowanie dyskryminacyjny.

Państwa – strony *Konwencji* zobowiązały są między innymi:

nie dokonywać żadnych aktów lub stosować praktyk stanowiących dyskryminację rasową przeciwko osobom, grupom osób lub instytucjom i zapewnić, by wszystkie władze i instytucje publiczne, tak ogólnokrajowe, jak i lokalne, działały zgodnie z tym zobowiązaniem;

nie udzielać poparcia, występować w obronie ani podtrzymywać dyskryminacji rasowej stosowanej przez jakiegokolwiek osoby lub organizacje.

Wszelkie działania o charakterze czystek etnicznych zdecydowanie te zobowiązania naruszają. Organ, który – zgodnie z *Konwencją* – ma czuwać nad jej przestrzeganiem, Komitet do spraw likwidacji dyskryminacji rasowej, w raporcie dotyczącym wydarzeń w Bośni i Hercegowinie, stwierdził, że „wszystkie te praktyki, [masowe, rażące i systematyczne naruszenia praw człowieka, których większość łączy się z polityką czystek etnicznych i aktami ludobójczymi], stanowią istotne naruszenie wszystkich podstawowych zasad leżących u podłoża *Międzynarodowej Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*”⁵⁹ oraz wskazał potrzebę inkorporacji artykułu 4 *Konwencji*, zakazującego podlegania do nienawiści rasowej, do bośniackiego Kodeksu karnego⁶⁰.

W sierpniu 2008 r. Gruzja złożyła do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości skargę przeciwko Rosji właśnie o naruszenia omawianej

relacji. Zob. M. Hartley, *Some Confusions Concerning Collective Rights*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 1991 (2), s. 293–314; zob. też. N. S. Rodley, *Conceptual Problems in the Protection of Minorities: International Legal Developments*, „Human Rights Quarterly” 1995, s. 61–64”.

⁵⁷ Co wynika między innymi z art. 55 i 56 *Karty Narodów Zjednoczonych*, art. 2 i 7 *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, innych niewiążących dokumentów dotyczących ochrony praw człowieka, np. *Deklaracji w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na wyznaniu lub przekonaniach* z 1981 r. oraz powszechnej praktyki państw.

⁵⁸ Ch. Meindersma, op. cit., s. 613.

⁵⁹ *Elimination of racism and racial discrimination. Report of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination*, UN Doc. A/50/18 (1995).

⁶⁰ *Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Bosnia and Herzegovina*, 15 września 1993 r., A/48/18.

Konwencji, wnosząc jednocześnie o zastosowanie środków zabezpieczających. Gruzja zarzuciła rosyjskim siłom zbrojnym „dyskryminujące akty przemocy”, polegające na „bezprawnych atakach na cywilów i obiekty cywilne, morderstwach, przymusowym przesiedleniu, utrudnianiu dostarczania pomocy humanitarnej, częstym plądrowaniu i niszczeniu miast i osad w Osetii Południowej, Abchazji oraz sąsiednich regionach gruzińskich”⁶¹. Gruzja utrzymuje, że od początku lat dziewięćdziesiątych XX w., Federacja Rosyjska angażuje się w systematyczną politykę dyskryminacji etnicznej, skierowaną przeciwko społeczności gruzińskiej i innym grupom zamieszkującym w regionie. Działania rosyjskie miały doprowadzić do śmierci lub zniknięcia tysięcy cywilów oraz wewnętrznego przesiedlenia około 300 000 osób, co poskutkowało drastyczną zmianą struktury demograficznej Osetii Południowej i Abchazji. 8 sierpnia 2008 r. Rosja przeprowadziła przeciwko Gruzji inwazję wojskową na pełną skalę, uzasadniając ją twierdzeniem, że ta druga popełnia ludobójstwo przeciwko Osetyjczykom. Atak ten spowodował śmierć setek ofiar, zniszczenie prywatnego mienia, miast – na przykład Gori, a także wysiedlenie prawie całej populacji gruzińskiej z terenów przejętych przez Rosjan. Zdaniem Tbilisi, Rosja nie dotrzymała swoich zobowiązań, wynikających z *Konwencji o eliminacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*. Działania Rosjan i Osetyjczyków rząd gruziński określił mianem „czystek etnicznych”, żądając ich „pilnego wstrzymania”, zapewnienia bezpieczeństwa osobom znajdującym się na terenie konfliktu oraz prawa powrotu przesiedlonych.

Trybunał zauważył, że natura praw wskazanych w artykule 5 *Konwencji*:

prawa do osobistego bezpieczeństwa i do ochrony przez państwo przed przemocą lub naruszeniem nietykalności cielesnej bądź przez urzędników państwowych, bądź przez jakąkolwiek jednostkę, grupę lub instytucję,

\oraz

innych praw obywatelskich, w szczególności: prawa swobodnego poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania w obrębie granic państwa,

powoduje, że skutki ich naruszenia mogą być nieodwracalne. W związku z tym uznał orzeczenie środków zabezpieczających za niezbędne. Stwierdził, że obie strony konfliktu zobowiązane są do zapewnienia bezpieczeństwa wszystkim grupom etnicznym zamieszkującym na terenie konfliktu – zarówno Gruzinom, jak i Osetyjczykom oraz Abchazom⁶².

Można zauważyć, że działania zarzucane w tej sprawie Rosjanom przez Gruzję jako dyskryminacyjne pokrywają się ze wskazanymi wcześniej formami czystek etnicznych.

⁶¹ *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination* (Gruzja przeciwko Federacji Rosyjskiej); *Request for the indication of provisional measures of protection submitted by the government of the Republic of Georgia*; – dokumenty dostępne na stronie MTS: <www.icj-cij.org>.

⁶² *Ibidem*.

Za uznaniem czystek etnicznych za przejaw dyskryminacji przemawia także fakt, że w Deklaracji Wiedeńskiej z 1993 r., stanowiącej wynik obrad Światowej Konferencji Praw Człowieka, kwestię odpowiedzialności za czystki etniczne przywołano między innymi w rozdziale dotyczącym „Rasizmu, dyskryminacji rasowej, ksenofobii i innych form nietolerancji”⁶³, podkreślając, że

wszystkie osoby, która wykonują albo autoryzują czyny karne związane z czystkami etnicznymi, są indywidualnie odpowiedzialne i rozliczane z tych naruszeń praw człowieka, oraz że społeczność międzynarodowa powinna podjąć wysiłki, aby doprowadzić te osoby przed wymiar sprawiedliwości⁶⁴

oraz wzywając wszystkie państwa

do podjęcia natychmiastowych środków, indywidualnych i zbiorowych, w walce z praktyką czystek etnicznych, aby doprowadzić do ich szybkiego zakończenia. Ofiary odrażającej praktyki czystek etnicznych są uprawnione do właściwego i efektywnego zadośćuczynienia⁶⁵.

Na dyskryminacyjny aspekt czystek etnicznych zwraca uwagę w swoich dokumentach Zgromadzenie Ogólne ONZ. W Rezolucji 47/80 z 16 grudnia 1992 r. podkreślono relację pomiędzy rezultatem pożądanym przez sprawców – „etnicznym oczyszczeniem” – a ich motywacją – nienawiścią rasową w szerokim ujęciu, o czym świadczy szczególnie tytuł rezolucji „Czyszczenie etniczne i nienawiść rasowa” (*„Ethnic cleansing” and racial hatred*)⁶⁶.

Nienawiść rasowa, jak zauważa N. Lerner, jest uczuciem czy stanem umysłu, który może – lub nie – uzewnętrznić się w zastosowaniu przemocy lub innych bezprawnych aktów. Jeśli tak się stanie, przy ocenie czynu powinna zostać uwzględniona motywacja sprawcy. W niektórych porządkach prawnych występują szczególne przestępstwa, nazywane „zbrodniami nienawiści” (*hate crimes*)⁶⁷. Lerner wiąże je z czystkami etnicznymi, zauważając, że za tymi ostatnimi również kryją się nienawiść i uprzedzenia rasowe i religijne.

Tym samym można uznać, że polityka czystek znacząco narusza regułę niedyskryminacji i sprzeciwia się tolerancji, która jest fundamentalną wartością, związaną z celami i zasadami ONZ.

Innym bardzo istotnym prawem zbiorowym, w które może ingerować polityka czystek, jest **prawo do samostanowienia**, proklamowane w XIX w.

⁶³ Vienna Declaration and Programme of Action, 12 lipca 1993, A/CONF.157/23.

⁶⁴ Ibidem, II B. I, art. 23.

⁶⁵ Ibidem, II. B. I. art. 24.

⁶⁶ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 16 grudnia 1992 r., A/Res/47/80; N. Lerner, *Ethnic cleansing*, „Israel Yearbook on Human Rights” 1995, s. 112.

⁶⁷ N. Lerner, op. cit., s. 115. Zbrodnia nienawiści może przybierać dwie formy: po pierwsze – jak w omawianym wypadku – odnosi się do przestępstw, których motywem była taka nienawiść, po drugie – może chodzić o tzw. mowę nienawiści (*hate speech*) – wówczas penalizowane byłyby konkretne wypowiedzi. Koncepcja ta wzbudza kontrowersje, ponieważ zgodnie z jej założeniami karze się sprawcę w zasadzie za jego myśli, a karanie za wypowiedzi może naruszać wolność słowa.

przez Pasquale Manciniego jako ‘zasada narodowości’, która „przyznaje każdemu narodowi, jak i terytorium, które on zajmuje, suwerenność: daje mu zdolność stanowienia i przyjmowania reguł pozwalających dokonać wyboru rządu zgodnego z jego potrzebami. To jest zasada, która stanowi o prawie do przekształcenia się narodu w państwo”⁶⁸.

Prawo to jedynie ogólnikowo zostało wspomniane w *Karcie Narodów Zjednoczonych*, mówią o nim jednak inne instrumenty prawnomiędzynarodowe⁶⁹. Choć większość z nich dotyczyła sytuacji kolonialnej⁷⁰, to Komisja Prawa Międzynarodowego ONZ w 1988 r. wyraziła opinię, że zasada samostanowienia ma zastosowanie uniwersalne⁷¹ – również w odniesieniu do terytorium niepodległych państw, przy czym Komisja Arbitrażowa Europejskiej Konferencji w sprawie Jugosławii podkreśliła w opinii nr 2, że „uznaje się, iż niezależnie od okoliczności prawo do samostanowienia nie może zakładać zmian granic istniejących w momencie uzyskania niepodległości (*uti possidetis iuris*), chyba że zainteresowane państwa uzgodnią inaczej”⁷².

Jak pokazuje historia, czystki etniczne często są odpowiedzią państwa na próbę realizacji prawa do samostanowienia przez obywateli stanowiących mniejszość narodową – takie podłoże można wskazać w przypadku wydarzeń w Czeczenii, Kaszmirze czy Tybecie. Trzeba też zwrócić uwagę, że dążenia separatystyczne mogą prowokować politykę czystek po obu stronach – z jednej strony jako reakcję na próbę odłączenia części terytorium, z drugiej – jako dążenie do zapewnienia jednorodności etnicznej nowego – autonomicznego – bytu państwowego, co ma zapewnić silną tożsamość, a przez to i stabilność tego bytu.

Polityka czystek etnicznych – jak wspomniano powyżej – zwykle dotyka **mniejszości narodowych czy etnicznych**, a tym samym ingeruje również w uprawnienia grupy jako takiej mniejszości.

⁶⁸ Zasada sformułowana została na wykładzie zatytułowanym *Della Nationalita come fundamento del diritto delle genti*, a wygłoszonym (22.01.1851) na Uniwersytecie w Turynie; [za:] P. Daranowski, op. cit., s. 58.

⁶⁹ Artykuł 1 *Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka*: „Wszystkie narody mają prawo do samostanowienia. Z mocy tego prawa swobodnie określają one swój status polityczny i swobodnie zapewniają swój rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny”. *Helsiński Akt końcowy* z 1975 r. odnosi się do „zasady równych praw i samostanowienia [...]. Wszystkie narody mają całkowicie swobodne prawo do określenia, jeśli chcą, oraz w sposób, w jaki chcą, swojego wewnętrznego i zewnętrznego statusu politycznego, bez ingerencji z zewnątrz, oraz do urzeczywistniania w sposób, jaki same wybiorą, swojego rozwoju politycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturalnego”. Artykuł 20 *Afrykańskiej karty praw człowieka i narodów z 1981 r.*: „wszystkie narody mają prawo do istnienia. Mają niekwestionowane i przyrodzone prawo do samostanowienia. Mogą swobodnie określać swój polityczny status i urzeczywistniać swój rozwój ekonomiczny i społeczny zgodnie z zasadami, jakie wybiorą”.

⁷⁰ Por. Deklaracja w sprawie przyznania niepodległości krajom i narodom kolonialnym z 14 grudnia 1960 r., rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych nr 1514/XV.

⁷¹ Yearbook for the ILC, 1988, t. 2, cz. 2, s. 64.

⁷² Komisja Arbitrażowa Europejskiej Konferencji w sprawie Jugosławii, Opinia nr 2; Par. 92 ILR, s. 167–168.

Choć problemy związane z występowaniem mniejszości na terenie państwa zauważane były w zasadzie już w XVII w., system ich ochrony skonkretyzował się po I wojnie światowej, przy okazji powstania wielu niepodległych państw narodowych w Europie Wschodniej i Środkowej. Nad przestrzeganiem gwarancji przysługujących mniejszościom czuwać miała Rada Ligi Narodów. Wprowadzone wówczas mechanizmy nie sprawdziły się. Po II wojnie światowej początkowo zaniechano ochrony praw grupy, koncentrując się na koncepcji powszechnych indywidualnych praw człowieka. Jednak zagwarantowanie praw mniejszości w ramach istniejących porządków państwowych okazało się niezbędne w celu łagodzenia i tonowania ewentualnych konfliktów etnicznych, których eksplozja grozi zawsze naruszeniem terytorialnej integralności państw i zmianą terytorialnego *status quo*, a co za tym idzie – dezawuowaniem fundamentalnych reguł porządku międzynarodowego⁷³.

Postanowienia dotyczące ochrony osób należących do mniejszości znalazły się w artykule 27 *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych*, który stanowi, że:

W Państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy⁷⁴.

Jak zauważa M. Shaw, „to skromne i raczej negatywne postanowienie koncentruje się na »osobach należących« do mniejszości, a nie mniejszościach jako takich”⁷⁵. D. Thurer interpretuje jednak ten artykuł jako „regułę autonomizującą mniejszość jako grupę i jej prawa”, wśród elementów tego postanowienia wskazuje on, poza generalną zasadą niedyskryminacji, po pierwsze, gwarancję stałego istnienia etnicznej, religijnej lub językowej mniejszości, jak również zakaz niszczenia jej kulturalnej tożsamości. „Zatem akty państwa prowadzące do przymusowej asymilacji, wydalenia i deportacji są nielegalne w świetle art. 27, jak również w świetle innych zasad i reguł prawa międzynarodowego; w tym sensie prawa grupy zostały nim ustanowione”⁷⁶.

Ruchem w kierunku zakazu przymusowej asymilacji i przemieszczeń ludności w zakresie myślenia o mniejszościach i sprawach z nimi związanych była *Deklaracja UNESCO o rasie i uprzedzeniach rasowych*⁷⁷. W preambule podniesiono, że rasizm jest manifestowany przez nieuczciwe praktyki, w tym przymusową asymilację członków prześladowanej grupy (co często jest wstępem do czystek etnicznych).

⁷³ P. Daranowski, op. cit., s. 18.

⁷⁴ *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* z 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

⁷⁵ M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2006, s. 191.

⁷⁶ D. Thurer, *National Minorities: A Global, European, and Swiss Perspective*, „Fletcher Forum World Affairs” 1995 (19), s. 57, [za:] P. Daranowski, op. cit., s. 30.

⁷⁷ *Deklaracja UNESCO o rasie i uprzedzeniach rasowych* z 27 listopada 1978 r.

Jednak do lat dziewięćdziesiątych nie istniał wyraźny zakaz stosowania metod asymilacji nakierowanych na zmianę języka, kultury czy tożsamości jednostek ani polityki łączącej się z transferem z jednej lokalizacji do innej na podstawie etnicznej czy narodowej tożsamości⁷⁸. Krokiem w tym kierunku było dopiero sformułowanie *Deklaracji praw osób należących do mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych i językowych*⁷⁹, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w grudniu 1992 r., w której mówi się już nie tyle o poszczególnych osobach, ale mniejszości jako grupie.

Problem mniejszości narodowych pojawił się również w prawie regionalnym. W *Dokumencie Spotkania Kopenhaskiego Konferencji w sprawie Ludzkiego Wymiaru KBWE* z 1990 r.⁸⁰ stwierdzono między innymi, że „przynależność do mniejszości jest subiektywnym i indywidualnym odczuciem i wyborem każdego człowieka” (artykuł 32). Osoby należące do mniejszości mają „prawo do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej, a także utrzymywania i rozwijania swojej kultury we wszystkich jej płaszczyznach, bez prób asymilacji wbrew ich woli” (artykuł 32). Posiadają też „prawo do pełnego i skutecznego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności w pełnej równości wobec prawa” (artykuł 31).

Problem analizowano także w ramach działań Rady Europy. Co prawda w *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* znalazł on odzwierciedlenie tylko w artykule 14, dotyczącym zakazu dyskryminacji, jednak Rada Europy proponuje również inne instrumenty, mające chronić te grupy. Należy do nich *Konwencja Ramowa o Ochronie Mniejszości Narodowych*⁸¹, w której państwa członkowskie Rady Europy oraz inne państwa-sygnatariusze umowy, zważywszy między innymi, że „burzliwe wydarzenia europejskiej historii udowodniły, iż ochrona mniejszości narodowych jest niezbędna dla stabilizacji, bezpieczeństwa demokratycznego i pokoju na tym kontynencie”, podkreśliły prawo osób należących do mniejszości do równości wobec prawa oraz zakaz ich dyskryminacji. Strony zobowiązały się między innymi powstrzymać się „od działań lub praktyk mających na celu asymilację osób należących do mniejszości narodowych wbrew ich woli i będą chronić te osoby przed jakimkolwiek działaniem mającym na celu taką asymilację” (artykuł 5 ust. 2) oraz „od stosowania środków zmieniających proporcje narodowościowe ludności w rejonach zamieszkałych przez osoby należące do mniejszości narodowych i mających na celu ograniczenie praw i wolności wynikających z zasad zawartych w konwencji” (artykuł 16). Przepisy te można uznać za bezpośredni

⁷⁸ J. Jackson Preece, op. cit., s. 837.

⁷⁹ *Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych i językowych* – rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 10 grudnia 1992 r., A/RES/47/135.

⁸⁰ *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE* z 29 czerwca 1990 r., <http://www.osce.org/documents/odihr/1990/06/13992_en.pdf>, dostęp: 13.09.2010.

zakaz czystek etnicznych, który – przynajmniej w Europie – stał się częścią praw człowieka⁸².

Powyższe przykłady ilustrują zakres naruszeń praw człowieka, jakich dokonuje się przy okazji czystek etnicznych. Trzeba jednak zwrócić uwagę, iż ewentualne dochodzenie zadośćuczynienia z tytułu tych naruszeń, wobec braku dokumentu sankcjonującego – dosłownie – czystki etniczne, wiąże się ze skargami na naruszenie konkretnych, pojedynczych praw, przez co może umknąć kompleksowość czystek.

Przedstawiciele doktryny są również zgodni co do tego, że czystki etniczne stanowią zbrodnie wojenne, a jeśli taka polityka ma miejsce w czasie pokoju – zbrodnie przeciwko ludzkości.

W odróżnieniu od Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które, jak wspomniano wyżej, przy okazji wydarzeń w byłej Jugosławii skupiło się w swoich rezolucjach na naruszaniu przez czystki przede wszystkim praw człowieka, szczególnie zasady niedyskryminacji, Rada Bezpieczeństwa kilkakrotnie podkreślała swoje głębokie zaniepokojenie rażącymi naruszeniami prawa humanitarnego, jakie zachodziły podczas konfliktu na Bałkanach⁸³. W rezolucji 771/1992 z 13 sierpnia 1992 r., w której Rada Bezpieczeństwa użyła terminu czystki etniczne po raz pierwszy, wyraźnie stwierdziła, że praktyka ta narusza międzynarodowe prawo humanitarne.

Większość metod prowadzenia czystek etnicznych stanowi znaczące naruszenie *Konwencji genewskich* oraz *Protokołów dodatkowych*, co potwierdza nawet powierzchowne zbadanie wyliczonych wcześniej form. W szczególności chodzi o umyślne zabójstwa, tortury albo nieludzkie traktowanie, w tym eksperymenty medyczne, umyślne powodowanie wielkiego cierpienia albo poważnego uszczerbku na zdrowiu, rozległe niszczenie i pozbawienie własności, zmuszanie jeńców wojennych albo cywilów do służenia w siłach wroga, umyślne pozbawianie jeńców i cywilów prawa do uczciwego procesu, a także bezprawne uwięzienie cywilów oraz branie cywilów jako zakładników⁸⁴.

Czystki etniczne stanowią też naruszenie praw i zwyczajów wojny, szczególnie jeśli wśród metod ich prowadzenia znajduje się używanie trujących gazów albo innej broni obliczonej na spowodowanie niepotrzebnego cierpienia, bezmyślna destrukcja miast, dewastacja nieusprawiedliwiona potrzebami militarnymi, atak albo bombardowanie niebronionych miast, osiedli, budynków, przejęcie, uszkodzenie, zniszczenie obiektów kultu religijnego, instytucji charytatywnych albo szkolnictwa, sztuki i nauki, pomników historycznych

⁸¹ Weszła w życie 1 lutego 1998 r.; Dz. U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.

⁸² J. Jackson Preece, op. cit., s. 837.

⁸³ Można to zauważyć w rezolucjach 713, 764, 771, 780 z 1992 r. oraz rezolucji 808 z 1993 roku, potwierdzającej wcześniejsze postanowienia. Różnice pomiędzy rezolucjami Zgromadzenia Ogólnego i Rady Bezpieczeństwa (Rada Bezpieczeństwa skupia się na aspektach bezpieczeństwa i naruszeniach prawa wojennego, natomiast Zgromadzenie Ogólne przywiązuje wagę do kwestii dyskryminacji i nienawiści rasowej (szczególnie w rezolucji 47/80) można wyjaśnić odmiennymi rolami tych organów, ale również brakiem jednoznacznej definicji czystek etnicznych. Zob. N. Lerner, op. cit., s. 113.

⁸⁴ A. de Zayas, op. cit.

i dzieł sztuki oraz prac naukowych, a także plądrowanie publicznej lub prywatnej własności.

Za zbrodnię wojenną uznaje się dziś powszechnie również przymusowe przesiedlenia ludności⁸⁵, czyli czystki *sensu stricto*. Co ciekawe, w „prawie haskim” w ogóle nie uwzględniono wprost takich transferów⁸⁶. Zdaniem J. Picteta, wynikało to prawdopodobnie stąd, że „na początku XX wieku sądzono, iż praktyka deportowania osób odejdzie w niepamięć⁸⁷ – wypędzanie setek tysięcy czy nawet milionów cywilów z ich domów i deportowanie ich nie wydawało się przynależać do XX wieku⁸⁸. Poza tym, jak zauważa J. J. Preece, konwencje haskie wyprzedzają polityczny ideał jednorodnego państwa narodowego i towarzyszący mu instrument kreacji takiego państwa: czystki etniczne⁸⁹.

Z drugiej strony, zakaz przymusowych przesiedleń wyprowadzano z artykułów 42–56 *Konwencji haskiej dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej*, w których zapisano zasady sprawowania władzy wojennej na terytorium państwa nieprzyjacielskiego. Kwestia ta została poruszona przy okazji procesu norymberskiego. Pierre Mounier, asystent prokuratora francuskiego, nazwał masowe deportacje „sprzecznymi z międzynarodowymi konwencjami, w szczególności z artykułem 46 *konwencji haskiej z 1907 r.*, prawami i zwyczajami wojny, ogólnymi zasadami prawa karnego, wynikającymi z systemów prawa karnego narodów cywilizowanych, wewnętrznego prawa karnego państw, w których te zbrodnie popełniono oraz artykułu 6b Karty (norymberskiej)”⁹⁰. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy orzekł ostatecznie, że „(masowe) deportacje były sprzeczne z międzynarodowymi konwencjami oraz prawami i zwyczajami wojny”⁹¹. Kilku oskarżonych w Norymberdze zostało uznanych winnymi popełnienia zbrodni masowej deportacji.

W 1949 r. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, krytyczny szczególnie wobec wysiedlenia Niemców po II wojnie światowej, zarysował generalne zasady prawa, zgodnie z którymi ludność cywilna nie może być deportowana z ich ziemi ojczystej. Znalazło to odzwierciedlenie we wspomnianym już artykule 49 *IV Konwencji genewskiej*. Zdanie szóste tego artykułu dodano na XVII Konferencji Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w celu „powstrzymania praktyki niektórych sił w czasie II wojny światowej, które prznosiły część własnej ludności na okupowane tereny z powodów politycznych

⁸⁵ Zob. art. 49 *IV Konwencji genewskiej z 1949 r.*

⁸⁶ Mimo że deportacje ogólnie były już zakazane według kodeksu Liebera (*Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field*) z 1863 r.: artykuł 23 stanowił, iż „obywatele nie będą więcej mordowani, brani w niewolę albo przenoszeni na odległe tereny”. Może to świadczyć o kształtującym się w tym zakresie zwyczaju.

⁸⁷ O. M. Uhler i in., *Commentary: IV Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*, Genewa 1958, s. 279.

⁸⁸ A. de Zayas, *International Law and Mass Population Transfers*, „Harvard International Law Journal” 1975 (207), s. 215.

⁸⁹ J. Jackson Preece, op. cit., s. 833.

⁹⁰ IMT, vol. 2, p. 49.

⁹¹ A. de Zayas, *International Law and Mass Population Transfers...*, s. 215.

i rasowych albo w celu, jak twierdzono, kolonizacji tych terenów. Takie przesiedlenia pogarszały ekonomiczną sytuację ludności rdzennej i zagrażały jej egzystencji jako rasy⁹². Tym samym za zbrodnię wojenną uznano również tak zwane odwrotne czystki etniczne.

Trzeba jednak przypomnieć, że aby czystki zostały uznane za zbrodnię wojenną, intencje sprawców muszą być skierowane przeciwko określonej grupie etnicznej, rasowej, religijnej. Pojedyncze akty, które zazwyczaj są uznawane za zbrodnie wojenne – na przykład zabójstwa – nawet, jeśli są liczne, nie mogą być uważane za czystkę⁹³.

Wbrew temu, generalnie można uznać, iż w zakresie, w jakim czystki stanowią szczególną postać masowej deportacji, bądź przybierają inne formy – nakierowane przeciwko mniejszości etnicznej – nie są legitymizowanym instrumentem działań wojennych. Mimo to, żadne z państw–stron *IV Konwencji genewskiej*, zaangażowanych w czystki etniczne, nie oskarżyło własnych dowódców w związku z naruszeniem artykułu 49 tej umowy⁹⁴.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż konwencje haskie i genewskie mają zastosowanie przede wszystkim podczas konfliktów o charakterze międzynarodowym. Artykuł 3, wspólny dla *Konwencji genewskich*, przewiduje minimalne gwarancje ochrony osobom niebiorącym aktywnego udziału w walkach także w przypadku konfliktów nie mających charakteru międzynarodowego. W *Protokole II* z 1977 r. doprecyzowano pojęcie konfliktu o charakterze niemiędzynarodowym, określając, że chodzi o wydarzenia na terytorium jednego z państw–stron między siłami zbrojnymi tego państwa a oddziałami dysydenckimi – nie dotyczy to zamieszek i napięć wewnętrznych, takich jak bunt, odizolowane i sporadyczne akty przemocy oraz inne incydenty o podobnym charakterze. Dzięki tym postanowieniom za zbrodnie wojenne można uznać niekiedy działania wobec własnych obywateli, w tym ewentualną politykę czystek etnicznych, prowadzoną podczas zbrojnego konfliktu wewnętrznego.

Ponadto trzeba pamiętać, że w czasie wojny nadal obowiązują podstawowe prawa człowieka. Rosnące znaczenie tych praw jest jednym z głównych trendów międzynarodowego prawa humanitarnego. Wspólny fundament stanowi tutaj zasada poszanowania godności człowieka⁹⁵. W literaturze i orzecznictwie zauważa się, że istnieje „integralna więź między prawami człowieka a prawem humanitarnym, ponieważ mają one »wspólne jądro, na które składają się niezbywalne prawa, jak również wspólny cel, jakim jest ochrona ludzkiego życia i godności«, w związku z czym te dwie gałęzie prawa mogą się na siebie nakładać”⁹⁶.

⁹² J. Pictet, *Humanitarian Law and the Protection of War Victims*, Dordrecht 1982.

⁹³ Zob. J. Nowakowska-Mafusecka, op. cit., s. 26.

⁹⁴ A. de Zayas, *Ethnic Cleansing: Applicable norms...*

⁹⁵ M. N. Shaw, op. cit., s. 677.

⁹⁶ Międzyamerykańska Komisja Praw Człowieka, *Coard przeciwko USA*, sprawa nr 10.951; 123 ILR, s. 156, 169.

O ile czystki można uznać za zbrodnie wojenne, gdy mają miejsce podczas działań zbrojnych, o tyle przepisy dotyczące zbrodni przeciwko ludzkości obowiązują zarówno w czasie wojny, jak i pokoju, i mogą obejmować także postępowanie wobec własnych obywateli.

Zbrodnie przeciwko ludzkości określone w artykule 7 Statutu MTK obejmują jedenaście czynów przestępczych, które popełniane są w ramach świadomego i systematycznego lub rozległego ataku skierowanego przeciwko ludności cywilnej, dokonywanego zarówno w czasie wojny, jak i w czasie pokoju⁹⁷.

Jest oczywiste, że polityka czystek etnicznych, skierowana na eliminację ludności z danego terytorium, bez precyzyjnego oznaczenia grupy docelowej i bez jasnego zamiaru jej destrukcji, może pasować do definicji zbrodni przeciwko ludzkości⁹⁸. Takie ujęcie nie tylko rozszerza ochronę przeciwko czystkom etnicznym na okoliczności wewnętrzne i czas pokoju, ale także usuwa legitymację prawa krajowego sankcjonującego je. Zgodnie z artykułem VI Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, zbrodnie przeciwko ludzkości rodzą odpowiedzialność „niezależnie od tego, czy było to zgodne, czy też stało w sprzeczności z prawem kraju, w którym zbrodni dokonano”. „Fakt, że dana akcja była dozwolona prawem krajowym obowiązującym w danym czasie albo była autoryzowana rozkazami wojskowymi, nie jest argumentem obrony, jeśli dotyczy zbrodni przeciwko ludzkości”⁹⁹.

Za uznaniem czystek etnicznych za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości przemawiają także akty oskarżenia, kierowane do Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii. Co prawda, chociaż zarzuty w pełni wypełniają znamiona definicji czystek etnicznych, oskarżenia unikają tego pojęcia. I tak na przykład generał Ante Gotovina został obwiniony wraz z innymi – włącznie z prezydentem Franjo Tudjmanem – o udział w „zorganizowanym związku przestępczym, którego celem było przymusowe i stałe usunięcie populacji serbskiej z regionu Krajina, włącznie z plądrowaniem, niszczeniem oraz zupełną destrukcją własności populacji serbskiej, aby zniechęcić albo powstrzymać członków tej populacji przed powrotem do domów i ponownego osiedlenia się”¹⁰⁰ – co stanowiło zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości. Również Slobodan Milošević był oskarżony między innymi o zbrodnie przeciwko ludzkości, znaczne naruszenia konwencji genewskich oraz praw i zwyczajów wojny¹⁰¹.

Podobnie jak w przypadku praw człowieka, także przy okazji oskarżeń o zbrodnie wojenne czy zbrodnie przeciwko ludzkości istnieje niebezpieczeństwo, że przeoczony zostanie system, z jakim wiążą się czystki, a ewentualnie ukarane zostaną jedynie pojedyncze akty.

⁹⁷ Zob. J. Izydorezyk, P. Wiliński, *International Criminal Court – Międzynarodowy Trybunał Karny*, Kraków 2004, s. 53–55.

⁹⁸ Zob. *Interim report of the Commission of Experts*, 9 lutego 1993 r., UN Doc. S/25274, ust. 49.

⁹⁹ J. Jackson Preece, op. cit., s. 835.

¹⁰⁰ *Prosecutor v. Ante Gotovina i in.*, IT-01-45.

¹⁰¹ *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, IT-02-54-T.

* * *

Czystki etniczne, zdefiniowane jako polityka zmierzająca do uzyskania jednorodnego etnicznie terytorium przez usunięcie z tego terytorium „obcych” grup etnicznych, nie są nowym zjawiskiem, ale nowym określeniem. Mogą pojawić się na wszystkich terenach zamieszkiwanych przez mieszaną populację, jeśli społeczność potrzebuje podkreślenia swojej tożsamości i jedności. Zyskują na znaczeniu w kontekście współczesnych konfliktów, przede wszystkim o charakterze wewnętrznym, często zmierzają do kreacji jednorodnych państw narodowych.

Ze względu na cel omawianej polityki oraz formy, jakie ona przybiera, istnieje potrzeba autonomizacji tego pojęcia. Nie można go całkowicie utożsamiać ani z przymusowymi przeniesieniami ludności, ani z ludobójstwem. To ostatnie może wiązać się z czystkami tylko wówczas, gdy metody ich przeprowadzania wskazują na bezpośredni zamiar zniszczenia danej grupy etnicznej.

Z jednej strony wydaje się, że obecny reżim prawa międzynarodowego jest wystarczający do pociągnięcia sprawców czystek – zarówno państwa, jak i jednostek – do odpowiedzialności. Na podstawie badania poszczególnych przypadków czystek, biorąc pod uwagę liczne raporty i analizy wszelkich ich aspektów, da się precyzyjnie rozpoznać naruszenia prawa międzynarodowego: od nietolerancji i dyskryminacji, etnicznej i rasowej wyłączności, dominacji i nadrzędności jednej grupy, do zbrodni przeciwko ludzkości, a nawet ludobójstwa. Bez cienia wątpliwości czystki etniczne stanowią międzynarodowo bezprawny akt, rodząc odpowiedzialność państwa, oraz zbrodnię międzynarodową, rodząc karną odpowiedzialność indywidualną.

Nie można co prawda spodziewać się, że – w przypadku odpowiedzialności indywidualnej – poszczególne państwa będą oskarżać własnych przywódców o usunięcie części „niepożądanych” obywateli. Jednak instrumenty ochrony praw człowieka – szczególnie regionalne – oraz międzynarodowe trybunały karne wydają się zapewniać bezpieczeństwo.

Z drugiej strony, brak przepisu, który penalizowałby dosłownie „czystki etniczne” powoduje, że umknąć może systematyczny, kompleksowy charakter tej zbrodni. Problem z opisem czystek etnicznych jako praktyki polega bowiem na tym, że wszystkie akty mogą być analizowane jako oddzielne naruszenia praw człowieka i prawa humanitarnego, w ten sposób zwiększając ryzyko przeoczenia systemu, który leży u podstaw każdej specyficznej sprawy. Tymczasem czystki są zbyt niebezpiecznym i okrutnym zjawiskiem, by pozostawiać je bez konkretnej sankcji. Wpływają bowiem nie tylko na los ludności usuwanej, ale także – jeśli polegają na wysiedleniach – dotyczą społeczności, na teren których przemieszczają się uchodźcy.

Wydaje się jednak, że problem polega częściej na nieefektywnym zastosowaniu prawa międzynarodowego w praktyce niż na braku instrumentów tego prawa. Jeżeli międzynarodowe trybunały karne, osądzając sprawców

czystek etnicznych, będą brały pod uwagę ogólny nienawistny zamiar, jaki stoi za poszczególnymi zbrodniami, obecny reżim okaże się w pełni wystarczający.

Podsumowując, można zgodzić się, że „czystka” nie jest zbyt trafnym określeniem – „na pewno nie jest czysta” – ale wydaje się pojęciem potrzebnym dla opisu charakteru licznych współczesnych konfliktów, które na stałe już zadomowiło się w prawnomiędzynarodowym dyskursie.

ETHNIC CLEANSING

Key words: ethnic cleansing, human rights, national minorities, humanitarian law, genocide, mass relocation.

Summary

The notion of ethnic cleansing was first used in the first years of the 90's, and got popular in the media. It also became a part of legal language of international law. It is a direct translation of Serbo-Croatian expression of *etničko èišćenje* which probably has its roots in military slang. It is difficult to pin-point the first time it was used.

Having regard to the definition worded in official UN documents and jurisprudence, and also ICJ judgements, one can name some specific elements of „ethnic cleansing”: its systematic character, engagement (or, at least, consent) of authorities, its direction towards specific groups or individuals differentiated on the base of ethnic, national, religious or other criteria, its multiple forms. Deliberate use of violence cannot be regarded as a constitutive element of ethnic cleansing. The main goal of ethnic cleansing is creating an ethnically homogeneous area, and disposal of persons is only a means to achieving that goal.

Among multiple forms of cleansing special attention is needed with regard to forcible population transfers. One must be aware that some authors recognize ethnic cleansing as tantamount to genocide. Yet these two phenomena are distinguished by the aim that is accompanying them – people committing genocide are aiming at destroying a group, the goal of people committing ethnic cleansing is a ethnically pure territory.

Depending of the form they take, ethnic cleansing might be classified as a breach of several international law safeguards. One might point to a spectrum of breaches of human rights, both collective and individual. There is no doubt, that some actions (discrimination, battery, homicide, rape, expulsion etc.), treated jointly as elements of ethnic cleansing, are contained in definitions of war crimes and crimes against humanity.

Without a shadow of a doubt ethnic cleansing are an unlawful international act, giving rise to state responsibility, and an international crime, for which an individual is punishable. There is however a risk, that the systematic nature of ethnic cleansing will be missed, when punishing those single unlawful acts. Considering the aim of ethnic cleansing politics, and the forms of commitment it takes, there is a need to „*autonomise*” the notion.